

وظایف والدین در تکوین مبانی شناختی، گرایشی و ارادی جهت مسئولیت‌پذیری کودکان در دوره تمهید (پیش از بلوغ و سن تکلیف)^۱

فیصل ربیهاوی^۲، سید جلال هاشمی^۳، مسعود صفایی مقدم^۴ و خسرو باقری^۵

چکیده

در تمام جوامع امروزی، نقش و جایگاه خانواده در پرورش و یا تقویت سجایا و رفتارهای پسندیده فرزندان، بر کسی پنهان نیست. هدف این مطالعه، تبیین وظایف والدین در تکوین مبادی مسئولیت‌پذیری کودکان است. در این پژوهش، به منظور شناخت مفهوم، مؤلفه‌ها و مبانی مسئولیت‌پذیری، از روش تحلیلی و جهت تبیین مسئولیت‌ها و فعالیت‌های والدین، از رویکرد استنتاجی پیش‌رونده بهره گرفته شده است. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که منطبق با مبادی سه‌گانه عمل مسئولیت‌پذیر، به استناد آیات قرآن، می‌توان از اصول تربیتی زیر یاد کرد: در مبدأ شناختی از اصول آگاهی و هوشیاری نسبت به مسئولیت، زمینه‌سازی در وظیفه‌شناسی؛ و طبق مبدأ گرایشی از اصول مراقبت از اجرای مسئولیت‌ها، انتساب عمل و عاملیت، و تمهید استقلال فرزند در انجام وظایف؛ و وفق مبدأ ارادی از اصول پاسخ‌گویی و پذیرفتن پیامدهای عمل، رعایت حقوق (ادای حق)، و اصل تلاش‌گری در ایفای مسئولیت‌ها. بر اساس نتایج این پژوهش، می‌توان گفت با توجه به اینکه فرزندان (در دوران تمهید) در سن رشد شناختی و عقلانی هستند و مطابق دیدگاه عاملیت، شایستگی‌های لازم برای اداره زندگانی و تعالی خویش را ندارند، والدین آنها در امر تکوین و شکل‌گیری مبادی تربیت و به‌ویژه بروز شایستگی مسئولیت‌پذیری فرزندان، نقشی بی‌بدیل دارند و بایسته است در این راستا خود را ملزم به رعایت یک الگو بر مبنای آموزه‌های اسلامی نمایند.

واژگان کلیدی: وظایف والدین، تکوین، مبانی مسئولیت‌پذیری، کودکان

۱ این مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت نویسنده اول مقاله می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

۲ دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران frabihavi59@gmail.com

۳ دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

j.hashemi@scu.ac.ir

۴ استاد، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

safaei@scu.ac.ir

۵ استاد، گروه مبانی فلسفی و اجتماعی تعلیم و تربیت، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران،

ایران khabagheri@ut.ac.ir

مقدمه

مفهوم مسئولیت‌پذیری^۱ در رشته‌های تخصصی مختلف از جمله در جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، حقوق، فلسفه و تعلیم‌وتربیت به کار رفته است. پرداختن به جایگاه و نقش مسئولیت‌پذیری انسان در عرصه‌های مختلف کار و زندگی، از موضوعات مهم جامعه‌کئونی ماست و پرورش روحیه و شایستگی‌های مسئولیت‌پذیری انسان به ویژه از دوران کودکی از امور دارای اولویت در تعلیم و تربیت ما به شمار می‌رود.

طبق اندیشه اسلامی، از مهم‌ترین وجوه تمایز انسان از سایر مخلوقات، داشتن قدرت انتخاب و اراده‌ورزی او می‌باشد و به تبع آن وی در قبال انتخاب‌ها و تصمیم‌ها و اعمالش، مسئولیت دارد و باید پاسخ‌گو باشد. از نظر ارسطو نیز کارگزاران تنها بر اعمال داوطلبانه خود مسئولیت اخلاقی دارند و یک نماینده از نظر اخلاقی تنها مسئول چیزی است که در حوزه کنترل و آگاهی وی باشد (سیمکلت^۲، ۲۰۱۵، ص: ۶۱). بر این مبنا اغلب مکاتب و نظام‌های تربیتی که به اختیار و آزادی آدمی باور دارند، با شدت و ضعف خواستار مسئولیت‌پذیر بار آوردن انسان می‌باشند.

یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در تربیت کودکان و در شکل‌گیری شایستگی‌های مسئولیت‌پذیری در آنان از دوره کودکی، انجام فعالیت‌های هدفمند تربیتی والدین در محیط خانه و خانواده و احساس وظیفه آنان در کار تربیت کودکان‌شان می‌باشد. والدین به دلیل ارتباط و تعامل بیشتر با فرزندانشان، به‌عنوان نخستین مربیان کودک تأثیر تربیتی فوق‌العاده‌ای بر رشد منش آنان می‌گذارند. دین اسلام بر نقش والدین در تربیت دینی فرزندان تأکید کرده و اندیشمندان حوزه تربیت و پژوهش‌های روان‌شناختی نیز بر نقش والدین در رشد اخلاقی و شخصی کودکان تأکید دارند. در برابر این دیدگاه که کودکان حتی از دوره کودکی درکی از عمل درست و اخلاقی دارند و حس مسئولیت‌پذیری داشته و معمولاً هر عمل ناپسند و خلاف عرفی را انجام نمی‌دهند، رویکرد اسلامی عمل، دوره کودکی و پیش از بلوغ را دوران تمهید عاملیت در نظر گرفته و کودکان را عامل ندانسته و به تبع دارای مسئولیت در قبال اعمال و انتخاب‌های خویش نمی‌داند، و از این رو در این دوران، نقش والدین و خانواده در تربیت، رشد و بالندگی کودکان، بسیار مهم ارزیابی می‌شود. طبق این رویکرد، جهت پرورش و تربیت انسان‌هایی

1 responsibility

2 Simkelt

متعهد و مسئولیت پذیر باید بیش از همه به نقش تربیتی والدین از دوره کودکی فرزندان‌شان و در دوره تمهید عاملیت کودکان توجه شود.

مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یک ارزش بنیادین دارای اهمیت اساسی در کلیت نظام هنجاری جوامع می‌باشد، تربیت افراد مسئول و متعهد از مهم‌ترین و اساسی‌ترین اهداف هر نظام تربیتی است و یکی از ویژگی‌های شخصیتی انسان، مسئولیت‌پذیری او می‌باشد که زمینه‌ساز بسیاری از موفقیت‌هایش در زندگی است (مک لیوند^۱، ۲۰۱۸، صص: ۲۲۷-۲۵۹). نتایج پژوهش‌های متعدد نشان می‌دهد که رفتار مسئولانه در روابط بین‌فردی سبب انعطاف‌پذیری، سازگاری اجتماعی و در نهایت موفقیت در زندگی خواهد شد. رفتار غیر مسئولانه نیز موجبات رفتار خودخواهانه و اغتشاش در مناسبات اجتماعی را فراهم می‌سازد (ویتگلین^۲، ۲۰۱۶؛ مک لیوند، ۲۰۱۸). بر همین مبنا وجود افراد با منش و روحیه مسئولیت‌پذیری بالا از سرمایه‌های عظیم انسانی (فردی و اجتماعی) به شمار می‌آید.

در منابع اسلامی نیز مسئولیت‌پذیری ظهور و بروز چشمگیری دارد. بارزترین تصویر از انسان در قرآن، عاملیت آدمی است (باقری، ۱۳۹۹). از او انتظار می‌رود مسئولیت‌های این عامل بودن را درک کرده و بپذیرد و خود را آماده پاسخ‌گویی در برابر پروردگار نماید. «... و از آنچه انجام می‌دادید حتماً سؤال خواهید شد» (نحل، ۹۳)^۳؛ و «بازداشتشان نمایید که آنها مسئول و مورد سؤال اند» (صافات، ۲۴). با استناد به آیات قرآنی، یکی از دلایل وجوب تربیت کودکان، آیه وقایه (آیه ۶ سوره تحریم)^۵ می‌باشد که دلالت بر تکلیف واجب والدین در تربیت اخلاقی کودکان دارد. براساس این آیه، قلمرو وظیفه تربیتی والدین درباره فرزندان، به دوره خاصی محدود نیست و شامل همه دوره‌های سنی می‌شود و به‌ویژه سنین پیش از بلوغ کودکان را در بر می‌گیرد. بر همین اساس می‌توان گفت چون والدین وظیفه حفاظتی و صیانتی دارند و

1 Macleod

2 Voegtlin

۳ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتَسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (نحل، ۹۳) و سبأ، ۲۵؛ انبیاء، ۲۳؛ بقره، ۱۳۴).

۴ وَقَفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ

۵ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده اید خودتان و کسانتان را از آتشی که سوخت آن مردم و سنگهاست حفظ کنید بر آن [آتش] فرشتگانی خشن [و] سختگیر [گمارده شده] اند از آنچه خدا به آنان دستور داده سربیزی نمی‌کنند و آنچه را که مأمورند انجام می‌دهند.

تمهیدگر عمل اختیاری فرزندانشان هستند، واجب است زمینه نجات از آتش دوزخ را برای فرزندان در هر سه حوزه شناخت، گرایش و رفتار را فراهم نمایند. باتوجه به آیه مذکور و آیات مشابه تربیت اخلاقی برای کودکان کم سن و سال نه تنها منتفی نیست بلکه غفلت از آن، تربیت اخلاقی کودکان را در مراحل بعدی دشوار می‌کند (جاویدی کلاته جعفرآبادی، شعبانی ورکی، موحدی پارسا و همت بناری، ۱۳۹۷، ص: ۱۵).

پژوهش‌های متعددی در قالب کتاب، پایان‌نامه و یا مقاله در باب مسئولیت‌پذیری انجام شده است. در ادامه به بررسی پژوهش‌هایی که بیشترین ارتباط را با موضوع مقاله حاضر دارند، می‌پردازیم. از نظر سرتو (سرتو، ۱۹۸۹) مسئولیت‌پذیری به مثابه الزام و تعهد درونی فرد برای انجام مطلوب همه فعالیت‌هایی که به عهده او گذاشته شده و نشأت گرفته از واقعیت‌های درونی هر فرد است. ویلیام گلسر^۲ در تئوری انتخاب خود می‌گوید به دلایل بسیار روشن ما هر کاری را که انجام می‌دهیم به انتخاب خودمان است که شامل احساس بدبختی ما نیز می‌شود دیگران نه می‌توانند ما را بدبخت کنند و نه خوشبخت، ما بیش از آن که تصور می‌کنیم کنترل حیات خود را در دست داریم، بر اساس این نظریه پذیرش حس مسئولیت مبتنی بر تصمیم‌گیری‌های مورد نظر افراد می‌تواند از کنترل بیرونی کاسته و به فرد کمک می‌کند بر خود مسلط بوده و مسئولیت اعمال خود را بپذیرد (گلسر، ۱۴۰۰).

در روان‌شناسی انسان گرایانه معاصر که از یک «ترکیب هماهنگ» از سه هستی‌شناسی (شامل روان‌شناسی وجودی، روان‌شناسی فراشناختی، و روان‌شناسی ساختاری) تشکیل شده، در روان‌شناسی وجودی بر آزادی، تأمل تجربی و مسئولیت تأکید دارد (اشنایدر^۳، پیرسون و بگنتال، ۲۰۱۵).

پژوهش زرین جوی الوار و فیاضی (۱۳۹۶) تحت عنوان «بررسی رابطه روش‌های تربیتی مادران با مسئولیت‌پذیری پسران (با تأکید بر آموزه‌های اسلامی)» نشان داد که بین روش تربیتی اقتدار منطقی مادران و مسئولیت‌پذیری پسران رابطه مثبت و بین روش تربیتی سهل‌گیرانه و سخت‌گیرانه مادران با مسئولیت‌پذیری پسران رابطه منفی معنادار وجود دارد. همچنین بین روش تربیتی اقتدار منطقی با خودمدیریتی، قانونمندی، امانت‌داری، وظیفه‌شناسی و سازمان-یافتگی همبستگی مثبت معناداری مشاهده شده است. علاوه بر این نتایج نشان داد که روش

1 Cereto

2 Glasser

3 Schneider

تربیتی سخت‌گیرانه نمی‌تواند به‌تنهایی مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان را پیش‌بینی کند. بنابراین دانش‌آموزانی که با روش اقتدار منطقی پرورش یافته‌اند از مسئولیت‌پذیری بیشتری نسبت به دانش‌آموزانی که با دو روش سهل‌گیر و سخت‌گیرانه پرورش می‌یابند برخوردار بودند. شریعت باقری و طهرانی مقدم (۱۳۹۷) در پژوهشی با هدف بررسی رابطه عملکرد خانواده با مسئولیت‌پذیری و ارضای نیازهای روانی پایه دانش‌آموزان پسر دبیرستانی، به این نتایج رسیدند که بین عملکرد خانواده و ابعاد شش‌گانه آن (حل مسئله، ارتباط، نقش‌ها و مسئولیت‌ها، آمیختگی رفتار، پاسخگویی عاطفی) با مسئولیت‌پذیری و ارضای نیازهای روانی پایه دانش‌آموزان ارتباط مثبت و معناداری وجود دارد.

نتایج پژوهش احمدی زمانی، دیالمه و گودرزی (۱۳۹۸) تحت عنوان «مرور سیستماتیک عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان با تأکید بر نقش مدرسه» بیانگر این است که محیط بیرونی شامل محیط خانواده، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی با تأثیرگذاری بر محیط درونی (ویژگی‌های شخصی-وراثتی) فرد، زمینه‌ساز بروز مسئولیت‌پذیری خواهد شد. در این میان معلمان و مربیان آموزشی باید ضمن توجه بر به‌کارگیری عوامل شناسایی‌شده در محیط مدرسه با نگاهی جامع، نقش و اثر زمینه‌ها و شرایط محیطی (بیرون و داخل مدرسه) را به‌طور مستمر مدیریت و هدایت کرده و مشوق مشارکت فعالانه آن‌ها در فرایند مسئولیت‌پذیری باشند.

میلر (میلر^۱، ۲۰۰۴). در کتاب «کنش اجتماعی» از دو نوع کنش، فردی و اجتماعی یادکرده و اظهار می‌دارد که مسئولیت‌پذیری و اخلاق مسئولیت، لازمه کنش جمعی است. وی ضمن اشاره به سه نوع مسئولیت یعنی مسئولیت طبیعی، مسئولیت مبتنی بر نقش و مسئولیت اخلاقی، توجه به حقوق را اصلی‌ترین عنصر در آن‌ها می‌داند. به‌زعم میلر عامل وابستگی افراد با یکدیگر و درگیری آن‌ها در امور گوناگون جامعه، عامل مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌باشد. همچنین به نظر آدلر تماس با جامعه سبب پرورش حس مسئولیت و همکاری می‌شود (شیلینگ^۲، ۱۳۹۱).

1 Miller

2 Schilling

یافته‌های مطالعه پستیلیونه^۱ (۲۰۲۰) نشان داد که روابط بین معلمان و ارتباط آن‌ها با دانش‌آموزان بر مسئولیت فردی دانش‌آموزان تأثیر دارد و نیز پذیرش مسئولیت فردی دانش‌آموزان در مدرسه در موفقیت تحصیلی آن‌ها نقش دارد.

با بررسی پژوهش‌های داخلی و خارجی انجام شده در زمینه مسئولیت‌پذیری که اغلب در رشته‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی صورت پذیرفته اند ملاحظه گردید که پژوهشی با موضوع مطالعه حاضر انجام نگرفته است و همچنان زمینه برای واکاوی و تکوین مبادی عمل مسئولیت‌پذیری کودکان از دوران کودکی به‌ویژه از منظر نظریه اسلامی عمل فراهم است. از این رو جهت رفع این خلاء دانشی، پژوهش حاضر، ضمن بررسی مبانی نظری مسئولیت‌پذیری، در صدد استنتاج و تبیین وظایف والدین در تکوین مبادی عمل مسئولیت‌پذیری کودکان از دوران کودکی می‌باشد.

در این مقاله از رویکرد و روش پژوهش تحلیلی استنتاجی استفاده شده است. رویکرد تحلیلی طیفی گسترده از فعالیت‌های تحلیلی از تحلیل مفهومی و تحلیل مبنایی (اسنیک و ون هافتن^۲، ۲۰۰۱). تا تحلیل استعلایی و از توصیف تا نقد را دربرمی‌گیرد (باقری، توسلی و سجادیه، ۱۳۹۴، صص: ۱۱۸-۱۲۲). همچنین پژوهش تحلیلی شامل تفسیر مفهوم، مفهوم-پردازی و ارزیابی ساختار مفهوم نیز می‌شود (کومبز و دنیلز، ۱۳۹۴، ص: ۴۴). در رویکردهای فلسفی فعالیت‌هایی همچون تحلیل و وضوح‌بخشی به مفاهیم، کشف پیش‌فرض‌ها و نقد و توجیه آنها صورت می‌پذیرد که هرکدام از این فعالیت‌های متن‌محور به‌نحوی محقق را در شناخت معنی و مصداق مفاهیم مورد استفاده در پژوهش تحلیلی یاری می‌رساند. در روش تحلیل مفهومی، هدف رفع ابهام و تیرگی از مفهوم مسئولیت‌پذیری از طریق بازشناسی مفاد آن و کاربست آن در انواع مختلف رویکردهای فلسفی و نظری به‌ویژه در اندیشه اسلامی است. همچنین مادامی که کوشش می‌شود مفاهیم مرتبط، متضاد، بافتار مفهومی مفهوم مسئولیت‌پذیری و شبکه معنایی آن در مبانی نظری فلسفی و اسلامی، بررسی و تحلیل شود، در محدوده رویکرد تحلیلی کار و فعالیت پژوهشی صورت می‌پذیرد. در پژوهش حاضر به منظور تحلیل مفهوم و شناخت ماهیت و مؤلفه‌های اساسی مسئولیت‌پذیری از منظر چارچوب‌های نظری فلسفی و اسلامی از رویکرد تحلیلی و جهت شناخت و تحلیل مسئولیت‌ها

3 Postiglione

1 Ger Snik and Wouter Van Haften

و فعالیت‌های والدین از رویکرد و روش پژوهش تحلیلی استنتاجی پیش‌رونده استفاده شده است (باقری، توسلی و سجادیه، ۱۳۹۴).

یافته‌ها

مفهوم مسئولیت‌پذیری

مسئولیت در لغت به معنای موظف بودن و یا مقید بودن به انجام امری می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۷، ص: ۴۴۷). در اصطلاح قرآنی، مسئولیت واژه‌ای عربی است که با «سؤال» هم‌ریشه و به معنای بازخواست و سؤال کردن درباره کاری است. مسئولیت یا مسئولیت‌پذیری به‌تنهایی، اشاره به حس وظیفه‌شناسی، پاسخ‌گو بودن و تعهد دارد (آلن^۱، ۲۰۱۰، ص: ۴۴۱). مسئولیت-پذیری در معنای توانایی نظم دادن به تفکر، احساسات و رفتار فردی همراه با اراده و قدرت انتخاب‌گری خود به‌عنوان مسئول و پاسخ‌گوی اصلی پیامدهای فردی و اجتماعی آن است (مرگلر^۲، اسپنسر^۳ و پتون^۴، ۲۰۰۷). از این رو مفهوم مسئولیت‌پذیری با پذیرش و انجام یک مسئولیت یا وظیفه، متناسب با سطح توانایی‌ها، استعدادها و علایق فردی همراه است. مسئولیت‌پذیری با واژه‌هایی مانند تعهد، وظیفه، تکلیف و حق ملازم است. زیرا تا وظیفه‌ای بر عهده کسی نباشد، مسئولیتی در قبال انجام یا ترک آن نخواهد داشت و نیز هرگاه سخن از حق به‌میان آید، تکلیف و مسئولیت هم در پی آن خواهد بود.

مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری

آیات قرآنی و روایات متعددی وجود دارد که به‌نوعی بر مسئولیت‌پذیری انسان دلالت دارند که با توجه به آنها می‌توان مؤلفه‌های مفهومی مسئولیت‌پذیری را به دست آورد. مؤلفه‌های مستخرج از آیات و روایات مربوطه در این پژوهش شامل آگاهی و هوشیاری، وظیفه‌شناسی، مراقبت، انتساب‌پذیری، استقلال، پاسخ‌گویی، رعایت حقوق و تلاشگری می‌باشد.

1 Allen
2 Mergler
3 Spencer
4 Patton

علم و آگاهی

در آیات قرآن کریم، خداوند با لحنی صریح و قاطع انسان را از عدم آگاهی در امور برحذر می‌دارد و علم و آگاهی را به‌عنوان شرط اصلی پذیرش مسئولیت کارها معرفی می‌کند (اسراء، ۳۶). همچنین در روایات آمده است که عمل بدون علم و آگاهی و از سر جهالت چه‌بسا نتیجه عکس بدهد و به‌جای اصلاح، باعث تباهی عمل شود.

وظیفه‌شناسی

از کلام وحی چنین استخراج می‌شود که انجام وظایف امری کاملاً فردی است و هیچ فردی نمی‌تواند بار دیگری را به دوش بکشد و عمل به وظایف و واجبات انسان را به رستگاری رهنمون می‌سازد.

مراقبت (محافظة)

مطابق آیه ۶ سوره مبارکه تحریم، از مؤلفه‌های مهم مسئولیت انسان، صیانت و محافظت از خود و سایر اعضای خانواده در برابر انحرافها و لغزش‌هایی است که از ناحیه نفس انسان صادر می‌شود و باعث تباهی و بر باد رفتن اعمال نیک انسان می‌شود.

انتساب پذیری

مقصود از انتساب پذیری، نسبت دادن عمل به شخص است به عبارتی دیگر شناسنامه عمل منتسب به فاعل و عامل آن است. شخص به‌عنوان مسئول اصلی عمل انجام گرفته می‌باشد و در برابر نتایج و پیامدهای آن باید پاسخگو باشد. خداوند متعال در این رابطه در آیه ۴۱ سوره یونس به پیامبر گرامی (ص) خطاب می‌فرماید به آن‌ها بگو که عمل من به خودم اختصاص دارد و عمل شما به خود شما اختصاص دارد و نه من در برابر اعمال شما مسئولیت دارم و نه شما در برابر اعمال من. و این دلالت بر عدم انتساب عمل به غیر عامل آن می‌باشد.

استقلال

استقلال شخصی بدین معناست که فرد در مواجهه با امور به‌طور مستقل عمل کند و بدون اتکاء به دیگران کارها را به سرانجام برساند. در دیدگاه اسلامی شخص باید به‌صورت کاملاً مستقل عمل کند و تحت هیچ فشار و اجباری نباشد (لا اکره فی الدین)؛ تا از این طریق بتوان مسئولیت عمل را متوجه وی کرد.

پاسخ‌گویی

انسان از دیدگاه اسلام مورد سؤال قرار می‌گیرد و موجودی پاسخ‌گو است. در آیه ۲۴ سوره صافات آمده است: «و بازداشتشان نمایید که آنها [مورد سؤال و] مسؤولند»^۱. به عبارتی انسان باید پاسخ‌گوی تمام اعمال خود باشد. اساساً فقه اسلامی بر پایه دو عنصر «وظیفه-پاسخ» شکل گرفته و بر مبنای چارچوب پاسخ‌گویی ویژه خود، نظام‌مند شده است. بنابراین یکی از مؤلفه‌های اساسی مسئولیت‌پذیری انسان، پاسخ‌گو بودن وی است.

رعایت حقوق

باتوجه به آیات قرآن، از جمله حقوقی که انسان موظف است - علاوه بر ادای حق خداوند - آن‌ها را رعایت کند، ادای حق خویشاوندان، مسکینان و درماندگان می‌باشد (اسراء، ۲۶). به‌طور مثال در مورد ادای حق خویشاوندان می‌توان به ادای حق والدین و یا فرزندان اشاره کرد. در روایات معصومین (ع) نیز حقوق متفرع فراوانی وجود دارد که انسان جهت ادای آن‌ها مسئولیت دارد. با توجه به این بحث بین حق و تکلیف تلازم وجود دارد و هر جا حقی باشد در مقابل آن تکلیفی و مسئولیتی وجود دارد.

تلاش‌گری

سعی و تلاش در فرهنگ اسلامی، از ارزش فوق‌العاده‌ای برخوردار است و تنبلی و سستی به‌عنوان ضد ارزش معرفی شده است. خداوند متعال، انسان را به تلاش و مجاهدت تحریض و از کاهلی و تنبلی نهی فرموده است. در آیه ۳۹ سوره نجم بیان شده است که «برای انسان جز حاصل تلاش او نیست»^۲ یا «هر کسی در گرو دستاورد خویش است»^۳ (مدثر، ۳۸).

مبانی مسئولیت‌پذیری

در تعالیم اسلام، انسان حاکمیت مطلق را از آن خداوند باری تعالی می‌داند (تین، ۸). و از این لحاظ همواره وی را شاهد و ناظر بر اعمال خود می‌داند^۴ و خود را در مقابل خداوند مسئول می‌بیند. در واقع بزرگ‌ترین مسئولیت انسان، مسئولیت در برابر خداوند است، زیرا انسان،

۱ وَقَفُوهُمْ إِنْهُمْ مَسْئُولُونَ

۲ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى

۳ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ

۴ إِنْ لِلَّهِ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (آل عمران، ۱۹۰)

مفطور و مخلوق الهی است و به‌عنوان خلیفه^۱ و جانشین الهی معرفی شده است. مسئولیت انسان در برابر خداوند به‌قدری مهم و اساسی است که همه مسئولیت‌های او را نیز تحت-الشعاع قرار می‌دهد. زیرا انسان از خود هیچ چیز ندارد، بلکه هرچه دارد از خداست و باید پاسخ‌گوی وی باشد (تکائر، ۸). تعهد انسان در برابر خداوند متعال مربوط به استعداد «شناخت» و آگاهی یافتن در «آزادی اراده» و هدایتی است که از جانب خالق به انسان اعطا شده است (رعد، ۱۹). کسانی که به عهد و پیمان با خدا وفا کنند و به فرمان حق در راه برقراری عدل و برابری روی زمین جهاد نمایند، هرگز با کسانی که نسبت به حقایق جهان و رسالت خویش کور و بیگانه‌اند، برابر نمی‌باشند (رعد، ۲۱-۲۰). علاوه‌بر مسئولیت در برابر خداوند، انسان به‌عنوان موجودی مکلف، در برابر خویشتن، دیگران و طبیعت نیز مسئولیت دارد. از دیدگاه اسلام تمام مسئولیت‌ها با توجه به توانایی‌ها و وسع آدمی صورت می‌گیرد. از جمله توانایی‌ها، ابزارها و منابع شناخت انسان که خداوند متعال در اختیار وی قرار داده است حواس ظاهری و باطنی می‌باشد؛ «و خدا شما را از شکم مادرانتان در حالی که چیزی نمی‌دانستید بیرون آورد و برای شما گوش و چشم‌ها و دل‌ها قرار داد، باشد که سپاسگزاری کنید» (نحل، ۷۸). با توجه به آیه شریفه، قرآن حواس ظاهری بینایی و شنوایی را ابزار شناخت می‌داند و افئده (عقل) را نیز به آن اضافه می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۷). و تنها به کمک عقل، خداوند انسان را در مسیر تشخیص مسئولیت یاری می‌دهد.

جایگاه انسان با توجه به امتیازات او بر سایر مخلوقات عالم، معنا پیدا می‌کند. از جمله این تمایزات، برخورداری از قوه تعقل و داشتن قدرت انتخاب و اختیار می‌باشد. به همین خاطر باید انسان طوری آموزش ببیند و تربیت شود که خود را بشناسد و مسئولیت انتخاب راه هدایت خود در مسیر کمال را به عهده بگیرد. این مسئولیت نوعی الزام و تعهد اخلاقی است که شخص را به انجام درست و شایسته کارها تشویق و ترغیب می‌کند. فردی که در برابر انجام یا ترک عملی احساس مسئولیت می‌کند، خود را تحت تأثیر «باید»ی از درون می‌بیند؛ «باید»ی که هم الزام‌آور است و هم فرد نسبت به آن احساس یگانگی و خودی دارد (باقری، ۱۴۰۱، ص: ۱۴۹). در نگرش اسلام، انسان با الزام و بایدهای بیرونی روبه‌رو است. خداوند بایدهایی را فراروی انسان نهاده است که تخطی از آن‌ها مجازات در پی خواهد داشت، اما این

۱ اِنِّي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيْفَةً (بقره، ۳۰)

۲ وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُوْنِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ

بایدها درعین حال بر اساس منطق و قابل دفاع است و از این رو در پیروی از آنها نیازی به اکره و اجبار نیست. بر این اساس، لازم است فرد در قبال این بایدها و نبایدها، با الزامی نشأت یافته از درون به عمل پردازد و در برابر آنها احساس مسئولیت داشته باشد. در جریان تربیت، باید آن را چون قاعده‌ای عامه برای هدایت شیوه‌ها و روش‌های تربیتی به کار بست (همان، ص: ۱۵۰).

معمولاً مربیان و والدین در موقعیت عمل تربیتی با این پرسش مواجه می‌شوند که چکار کنیم و چگونه کار تربیت کودکان را آغاز نماییم. در پاسخ چنین پرسشی می‌توان قواعدی کلی برای راهنمای عمل تربیتی و زمینه‌سازی برای تشکل وضعیت مطلوب پیشنهاد کرد که به آنها اصول تربیتی گفته می‌شود. جدول ۱: استنتاج اصل اول نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

اصل ۱: آگاهی و هوشیاری نسبت به مسئولیت

جدول ۱. استنتاج اصل اول نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک باید وظایف و مسئولیت‌هایش را به‌طور آگاهانه بپذیرد.
گزاره واقع‌نگر	آگاهی و هوشیاری کودک نسبت به مسئولیت‌هایش، مستلزم آگاهی والدین و به‌تبع آن آگاهی بخشی به فرزندان خود در مورد وظایف و مسئولیت‌هایشان می‌باشد.
اصل تربیتی	در امر تربیت و به‌ویژه، تمهید زمینه‌ی مسئولیت‌پذیری فرزندان، والدین باید ضمن اینکه خود از مسئولیت‌هایشان آگاه باشند، آگاهی بخشی فرزندان در پذیرش مسئولیت‌هایشان باشند.

در توضیح این اصل باید گفت انسان تربیت شده دینی، باید به دانستن توجه داشته باشد یعنی باید عالم باشد به آنچه او را آگاه می‌کند (باقری، ۱۴۰۱، ص: ۴۴). قرآن کریم به صراحت به این شرط اشاره کرده و آن را برای آزمایش و مسئولیت‌پذیری انسان لازم دانسته است از جمله «به چیزی که علم نداری، پایبند نباش» (اسراء، ۳۶). انسان زمانی می‌تواند مسئولیتی را انجام دهد که از وجود آن آگاه باشد، پس تا زمانی که فرد از تکلیف خود آگاه نباشد، بازخواست

۱ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

او بدون دلیل خواهد بود. قرآن بارها به این نکته اشاره کرده که تا حجت بر مردم تمام نشود و پیامبری، آن‌ها را آگاه نکند مردم را عذاب نخواهند داد (مطهری، ۱۳۶۸، ص: ۲۹۴). هر چه انسان آگاه‌تر باشد بیشتر احساس مسئولیت خواهد کرد و نیز با توجه به مضامین آیاتی از جمله نحل، ۹۳؛ سبأ، ۲۵ و یونس، ۴۱ اولاً سؤال از انسان در مورد اعمال و مسئولیت‌ها حتمی است و ثانیاً متناسب با عمل انجام گرفته، صورت می‌گیرد و هر فرد به تنهایی مسئول پاسخ-گویی به اعمال خود می‌باشد. با توجه به اینکه مسئولیت‌پذیری امری است که از طریق تعلیم-و تربیت شکوفا می‌گردد، متولیان تربیت (والدین) باید ضمن پرهیز از فشار و اجبار جهت مواجهه درست فرزندان با مسئولیت‌ها بر امر آگاهی‌بخشی آن‌ها به‌عنوان مبنای شناختی عمل، در این زمینه حساسیت نشان دهند.

اصل ۲: تسهیل‌گری در وظیفه‌شناسی

جدول ۲. استنتاج اصل دوم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک مسئولیت‌پذیر، باید به وظایف حداقلی خود آشنا و ملتزم باشد.
گزاره واقع‌نگر	آشنایی و التزام کودک به وظایف حداقلی خود در فرایند تربیت خانوادگی، در گرو وظیفه‌شناسی و تقید والدین به وظایف خویش، خصوصاً در مواجهه فعال با فرزندان‌شان در موقعیت‌های واقعی زندگی است.
اصل تربیتی	در فرایند تربیت و در تکوین مسئولیت‌پذیری فرزندان، والدین باید ضمن اینکه خود وظیفه‌شناس باشند، فرزندان را به قدر توان با وظایف خود آشنا نمایند و در رعایت وظایف و تعهد به آنها مددکار و الگوی فرزندان خود باشند.

درباره این اصل باید گفت مسئولیت تعهدی است که ضمانت کاری را به عهده شخص می‌گذارد و یا آنچه اجرای آن شرعاً یا عرفاً به عهده کسی است (دهخدا، ۱۳۷۷). تعهدی که مسئولیت برای انسان پدید می‌آورد، همان وظیفه‌ای است که باید انجام دهد. حس مسئولیت‌پذیری در انسان، ملازم با وظیفه‌شناسی است. این تلازم و ارتباط به‌حدی است که این دو بدون همدیگر تصور کردنی نیستند و اصولاً شناخت وظایف و عمل به آن‌ها، حس مسئولیت‌پذیری را در انسان استحکام می‌بخشد (رستمیان، ۱۳۹۳). خداوند متعال در برابر هر نعمتی، مسئولیتی را به عهده ی انسان قرار داده و به میزان مسئولیت نیز از انسان باز

خواست خواهد نمود^۱. همچنین در کلام وحی در آیات متعددی به مقوله تعهد اشاره شده است از جمله در سوره اسراء آیه ۳۴ می‌فرمایند: «و به عهد خود وفا کنید زیرا عهد مورد سؤال قرار می‌گیرد»^۲. در نگاه بعضی از مفسرین قرآن، عهد به معنای «التزام» به چیزی و عقد قلبی به آن است (طباطبائی، ۱۳۷۸، ص: ۶۵۱). التزام درونی، متضمن انتخاب نسبت به چیزی و پایبندی نسبت به آن است (باقری، ۱۴۰۰، ص: ۷۰). در واقع زمانی که انسان تعهد می‌دهد کاری را انجام دهد یعنی مسئولیت آن را پذیرفته است. مسئولیت‌پذیری زمانی تحقق می‌پذیرد که رسالت و تکلیفی در کار باشد؛ و نیز تکلیف کردن متوقف بر قدرت انجام وظیفه از سوی فرد مکلف است (آذرمهر، ۱۳۹۱، ص: ۷۸). بر این مبنا، تکلیف‌محوری باید متناسب با سن و توان کودکان آموزش داده شود^۳. با توجه با این اصل، همان طور که کودکان از والدین خود انتظاراتی دارند والدین نیز ویژگی‌های خاصی را در فرزندان خود طلب و در این راستا تسهیل‌گری می‌کنند، از جمله این مطالبات، وظیفه‌شناسی و داشتن تعهد و التزام حداقلی در انجام مسئولیت‌ها می‌باشد. از طرفی مسئولیت‌مبندی بر الزام، هنگامی معنی می‌یابد که علاوه بر شناخت درست وظایف، اختیار و توانایی عامل مد نظر قرار گیرد. بنابراین در امر تربیت فرزندان متعهد و وظیفه‌شناس، توجه به قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری و نیز توانمندی آن‌ها از سوی والدین امری اجتناب‌ناپذیر است. والدین باید همواره این مبنای شناختی مسئولیت‌پذیری (وظیفه‌شناسی) را مد نظر داشته باشند.

اصل ۳: مراقبت از اجرای مسئولیت‌ها

جدول ۳. استنتاج اصل سوم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک مسئولیت‌پذیر، باید در انجام مسئولیت‌های خود همواره مراقب و مواظب باشد.
گزاره واقع‌نگر	مواظبت و مراقبت کودکان در انجام مسئولیت‌ها در گرو جلب انتباه و التفات آن‌ها از طرف والدین (و مربیان) می‌باشد.

۱ ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (تکواثر، ۸۰).

۲ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا

۳ بقره، (۲۸۶).

در فرایند تربیت، والدین در راستای وظیفه حفاظتی و صیانتی خود باید از فرزندان در مواجهه با لغزش‌های احتمالی حین انجام مسئولیت‌ها محافظت کنند و خود مراقبتی را از آن‌ها مطالبه نمایند.	اصل تربیتی
---	------------

یکی از اهداف اساسی تعلیم و تربیت در دیدگاه اسلام در رابطه با تربیت انسان‌ها این است که خود اداره کننده خویشتن باشند. تمایلات و هوای نفسانی خود را تحت کنترل در آورند و از آنچه غیر منطقی یا غیر عقلانی است خود را دور سازند و آن چه شایسته انسان بودن اوست انجام دهد (شریعت‌مداری، ۱۳۹۰، ص: ۱۳۱). با توجه به اینکه ریشه کلمه تقوا از «وقی» به معنای حفظ کردن است مفهوم تقوا، مدیریت داشتن بر خویشتن است (باقری، ۱۴۰۱، ص: ۱۶۲). نیز در تفاسیر (تفسیر نمونه، ج ۱) تقوا به معنای احساس مسئولیت و خودجوشی درونی آمده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ص: ۱۱۸). در واقع تقوای الهی، سرچشمه حرکت به سوی تمام خوبی‌ها و نیکی‌هاست؛ چراکه وقتی انسان در قلب خود احساس مسئولیت کند و برای آن به عنوان مبنای گرایشی عمل اهمیت قائل باشد، حرکت او به سوی اطاعت اوامر الهی و ترک معاصی آغاز می‌شود. در نتیجه حیات منوط به احساس مسئولیت در پیشگاه خدا و در برابر مردم و وجدان خویش است. با توجه به آیه وقایه^۱ (تحریم، ۶) وظیفه صیانت فرزندان از آتش در همه ساحت‌های تربیت جاری است و به عنوان یک رویکرد کلان، والدین باید در تمام اقدامات آموزشی و پرورشی خود صیانت از گمراهی و شقاوت اخروی فرزندان را مدنظر داشته باشند و به عنوان تکلیفی واجب به آن بنگرند (اعرافی و موسوی، ۱۳۹۵، صص: ۲۳-۳۸) و از این طریق هدایتگر آن‌ها به سمت خودمراقبتی باشند.

اصل ۴: انتساب عمل و عاملیت

جدول ۴. استنتاج اصل چهارم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک مسئولیت‌پذیر، باید انجام عمل را به خود منتسب کند.
------------	--

۱ یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ (تحریم، ۶) ای کسانی که ایمان آورده اید! خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسانها و سنگها است نگاهدارید.

انتساب‌پذیری اعمال یا عامل دانستن خود [کودک] در گرو پذیرش وی به‌عنوان عاملی مسئولیت‌پذیر و توانا در انجام بسیاری از اعمال از طرف والدین (و مربیان) می‌باشد.	گزاره واقع نگر
در فرایند تعاملی تربیت، والدین باید ضمن اذعان به عاملیت (بالقوه) کودک، در تکوین مسئولیت‌پذیری و انتساب مسئولیت کارها به فرزندان زمینه را برای ایشان فراهم کنند.	اصل تربیتی

مقصود از انتساب، انتساب عمل به عامل است بدین معنا که هرگاه فعل یا ترک فعلی از کسی سر بزند باید به‌عنوان علت فاعل، مسئولیت آن عمل را به‌عهده بگیرد. از نظر باقری (۱۳۸۲) در اندیشه اسلام انسان به‌مثابه عامل معرفی شده است که عمل انسان منتسب به خود او است و از این‌رو فرد مسئول عمل خود شده است؛ عملی که هم از آن اوست و هم سازنده وی و شکل دهنده به هویت او است. مسئولیت انسان از این دیدگاه با نظر به عاملیت انسان معنی پیدا می‌کند و از آن جایی که عمل انسان منتسب به خود او است برای وی مسئولیت ایجاد می‌کند. در واقع اسلام با رویکرد عاملیت، ساختن جنبه مسئولیت‌پذیری فرد را از همان دوران کودکی مورد تأکید قرار می‌دهد و سعی در تقویت و تکوین این مبدأ عاطفی (انتساب عمل به خود) در کودک دارد و نقش تمهیدی والدین در این زمینه را حائز اهمیت می‌داند.

اصل ۵: تمهید استقلال فرزند در انجام وظایف

جدول ۵. استنتاج اصل پنجم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

کودک مسئولیت‌پذیر، باید بتواند فعالیت‌های خود را به صورت مستقل انجام دهد.	هدف تربیتی
مستقل عمل کردن کودک، در گرو واگذاری مسئولیت‌ها و وظایف از سوی والدین و دادن فرصت به او جهت ممارست و انجام مستقلانه کارها است.	گزاره واقع نگر
والدین باید ضمن تسهیل‌گری در دشواریها و رعایت حال و توان فرزندان در انجام کارها، آن‌ها را در اجرای مسئولیت‌ها مستقل بار بیاورند.	اصل تربیتی

از دیدگاه نظریه اسلامی عمل، والدین ممهّد اصلی تربیت کودکان در تمام زمینه‌ها می‌باشند و در این راستا نقش تمهیدی آن‌ها در پرورش و تقویت روحیه استقلال کودکان در انجام وظایف و مسئولیت‌ها از اهمیت زیادی برخوردار است. پیترز معتقد است افراد مستقل در جوامعی رشد می‌کنند که در آن‌ها دیدگاه مثبتی از پذیرش نسبت به بچه‌ها وجود دارد (پیترز، ۲۰۰۹، صص: ۱۱-۳۱). وجود رویکرد پذیرشی در بزرگسالان، باعث تقویت احساس اعتماد به دیگران و اطمینان به نیروهای شخصی در افراد جوان‌تر شده و ارتقای آن‌ها را به استقلال سهولت می‌بخشد و انگیزه و تمایل درونی آن‌ها را نسبت به این مبنای گرایشی مسئولیت‌پذیری بهبود می‌بخشد. از نظر باقری (۱۴۰۱)، عاملیت یک شخص به معنای قابلیت یا توانمندی مستقل یک شخص برای کنش براساس اراده خودش می‌باشد؛ و نیاز انسان به استقلال از نیازهای اجتماعی محسوب می‌شود (مطهری، ۱۳۸۲، ص: ۱۸۴). در قرآن کریم آمده است: «هر کس برحسب ساختار خود عمل می‌کند» (اسراء، ۸۴). و این گویای اهمیت داشتن استقلال شخصی فرد در عمل می‌باشد. بر مبنای این اصل، مربی (والد) باید مرتباً (فرزند) را با توجه به وسع و توانایی، به کام عمل مسئولیت‌پذیرانه بیفکند تا از این طریق با مواجهه مستقیم با تکالیف، سردی و گرمی‌ها را بچشد و به افت‌وخیزهای خود پی ببرد و با پوشش ضعف‌ها و تقویت قوت‌ها، در فرایند پختگی و زبذگی قرار گیرد و به فردی مستقل تبدیل شود.

اصل ۶: پاسخ‌گویی و پذیرفتن پیامدهای عمل

جدول ۶. استنتاج اصل ششم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک در راستای مسئولیت‌پذیری، باید عواقب و پیامدهای بسیاری از اعمال خود را بپذیرد (پاسخ‌گویی و پذیرش پیامدهای خواسته و ناخواسته اعمال خود).
گزاره واقع نگر	پاسخ‌گویی و پذیرش پیامدهای اعمال از سوی کودک، مستلزم نمود و بروز این خصلت در افراد تأثیر گذار بر آن‌ها به‌ویژه والدین می‌باشد.

افراد تأثیرگذار در امر تربیت کودکان (والدین) جهت تشویق فرزندان بر مسئولیت‌پذیری باید بر جرأت آن‌ها جهت پاسخگویی پذیرش پیامدهای اعمال و کارها بیفزایند.	اصل تربیتی
--	------------

مطابق با آموزه‌های قرآنی، بحث پاسخ‌گویی می‌تواند گستره وسیعی را در بر گیرد؛ از پاسخ‌گویی در برابر خداوند متعال^۱ (حجر، ۹۲) تا پاسخ‌گویی در برابر مردم و حتی پاسخ‌گویی در برابر اعضاء و جوارح خود انسان^۲ (اسراء، ۳۶). نیز به نقش و مسئولیتی که انسان در قبال کارهای خود دارد توجه شده است. آیات ۷ و ۸ سوره مبارکه زلزال و آیه ۳۹ سوره مبارکه نجم بر مسئول بودن انسان نسبت به نتایج اعمال خود تأکید دارند. همان‌طور که عامل‌های اخلاقی در برابر انتخاب‌ها و کنش‌های مستقیم خود، مسئولیت اخلاقی دارند، در قبال پیامدهای آن‌ها نیز پاسخ‌گو و مسئول به شمار می‌آیند. و نیز قلمرو مسئولیت اخلاقی افزون بر فعل‌های اختیاری عامل، ترک فعل‌های وی را هم در بر می‌گیرد (دانش، ۱۳۹۷، ص: ۱۱۶). این نگرش به اعمال سبب می‌شود که در موقع لزوم و نیاز به اصلاح عملکردها، تنها خود را مسئول دانسته و کارها و وظایف خود را به عهده دیگران نینداخته و خود برای اصلاح رفتار خویش تلاش کند (جعفری، ۱۳۹۵، ص: ۱۱۵). از این منظر عاملیت انسان ایجاب می‌کند که او در قبال اعمال خود مسئول باشد. البته با نظر به حدود عمل و وسع آدمی، مسئولیت وی می‌تواند کمتر و بیشتر شود (باقری، ۱۳۹۹، ص: ۲۶۴). بنابراین یکی از مهم‌ترین اقدامات تمهیدی والدین جهت پاسخ‌گو بارآوردن کودکان، هموار کردن زمینه بروز عاملیت آن‌ها ضمن متناسب‌سازی عرصه و حدود عمل و وسع و توانایی آن‌ها به‌طور هم‌زمان می‌باشد^۳. شایسته است از دوران تمهید در راستای تقویت جرأت‌مندی در پذیرفتن مسئولیت انجام کارها و قبول عواقب و پیامدهای اعمال (موفقیت‌ها یا خطاها و شکست‌ها) در فرزندان خویش بکوشند و موقعیت‌هایی را در جریان واقعی و طبیعی زندگانی طراحی و اجرا نموده و نهایت سعی در تقویت این مبنای ارادی مسئولیت‌پذیری کودکان داشته باشند.

۱ فَوَزَيْكَ لِنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ (حجر، ۹۲).

۲ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا (اسراء، ۳۶).

۳ لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (انبیاء، ۲۳)؛ در آنچه [خدا] انجام می‌دهد چون و چرا راه ندارد و [لی] آنان [=انسانها] سؤال خواهند شد. وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ (صافات، ۲۴)؛ و بازداشتشان نمایید که آنها [مورد سوال و] مسؤولند.

اصل ۷: رعایت حقوق (ادای حق)

جدول ۷. استنتاج اصل هفتم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک مسئولیت‌پذیر، باید به حقوق خود و دیگران آشنا باشد و آن‌ها را رعایت کند.
گزاره واقع‌نگر	آشنایی و رعایت حقوق از سوی کودک، در فرایند تربیت خانوادگی در گرو حق-شناسی و حق‌گرایی والدین، خصوصاً در مواجهه با فرزندان است.
اصل تربیتی	در فرایند تربیت و در تکوین مسئولیت‌پذیری فرزندان، والدین باید ضمن اینکه خود حق‌شناس باشند، آنان را با حقوق خود و دیگران آشنا نمایند و رعایت آن‌ها را از فرزندان خود بخواهند.

حق در مفهوم اسلامی، هم ناظر بر وضعیت وجودی است، چنان که خداوند خود را حق می‌نامد و هم ناظر بر وضعیت تکلیف، چنان که از حقوق (وظایف) افراد نسبت به یکدیگر سخن به میان آمده است (باقری، ۱۴۰۰، ص: ۲۰۴). در برخی آیات، اگر چه تکالیفی برای افراد پرهیزگار و نیکوکار ثابت شده، اما تعبیر حق، با حرف اضافه «عَلَى» و به معنای مسئولیت به کار رفته است؛ همانند آیات ۱۸۰، ۲۳۶ و ۲۴۱ سوره بقره. این خود مؤید آن است که هر جا حقی برای کسی هست، مسئولیتی نیز به نسبت کسی دیگر وجود دارد و به اصطلاح حق و مسئولیت، از مفاهیم متضایف هستند (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، صص: ۲۳-۴۲). در آموزه‌های اسلامی انسان از آن جهت که انسان است دارای مسئولیت‌های خاصی در ارتباط با خدا، خویشتن، انسان‌ها و جهان هستی است که در صورت توجه، پذیرش و شکوفاسازی تمام آن‌ها، زندگی آدمی، نظامی مطلوب به خود می‌گیرد و انسان به کمال شایسته خود رهنمون می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص: ۵۵). از آنجا که یکی از مسئولیت‌های انسان این است که گرایش‌های فطری خود را شکوفا کند، وی زمانی می‌تواند این مسئولیت را انجام دهد که خود را بشناسد و در پی آن، شناخت درستی از گرایش‌ها پیدا کند و سپس آن‌ها را در مسیر صحیح قرار داده، به تکامل برساند. از مظاهر این گرایش‌ها می‌توان به حق‌جویی اشاره کرد (محمد پور، ۱۳۹۹،

۱ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

۲ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ

ص: ۹۶). جهت شکل‌گیری عمل ادای حق و رعایت حقوق توسط کودکان، در درجه اول والدین مسئولیت ایجاد اشتیاق و تسهیل‌گری و تمهید این عمل مهم را دارند؛ تا در فرایند تربیت بر اراده و عزم کودکان، در رعایت حقوق دیگران به‌عنوان یکی از مبادی ارادی مسئولیت‌پذیری اثربخش واقع شوند.

اصل ۸: تلاشگری در ایفای مسئولیت‌ها

جدول ۸. استنتاج اصل هشتم نقش والدین در مسئولیت‌پذیری کودکان

هدف تربیتی	کودک مسئولیت‌پذیر، باید در انجام وظایف خود بکوشد و تلاش کند.
گزاره واقع‌نگر	لازمه سخت‌کوشی و پرهیز از اهمال‌کاری کودک در انجام مسئولیت‌ها، تناسب داشتن مسئولیت‌ها و تکالیف واگذار شده از سوی والدین با میزان وسع، توان و علاقه‌مندی وی می‌باشد.
اصل تربیتی	والدین باید ضمن توجه به میزان وسع و علاقه‌مندی کودکان، آن‌ها را در مواجهه با مسئولیت‌های محوله تلاشگر و آراسته به فضیلت سخت‌کوشی بار بیاورند.

آیات و روایات گوناگونی بر کوشش و تلاش انسان‌ها در انجام وظایف خود تأکید می‌کنند و سستی و تنبلی را مذموم می‌دانند. به‌عنوان نمونه، پیامبر اسلام (ص) در این باره فرموده است «ملعون کسی است که خود را بر جامعه تحمیل کند و بدون تلاش بخواهد از جیب مردم بخورد (حر عاملی، ۱۳۷۰، ص: ۲۳). و منظور از «إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ» یعنی انسان دائماً در حال سعی و تلاش به سوی خدای سبحان است پس وی در اراده و عملش مسئول خواهد بود (طباطبایی، ۱۳۷۸، ص: ۴۰۱). با توجه به نظریه انسان عامل در اندیشه اسلامی، لازمه انجام مسئولیت، مبارزه با سستی‌ها، دل‌زدگی، خستگی و تنوع طلبی‌هایی است که کودک در دوران تمهید با آن مواجه است. بدیهی است که از این منظر، باید مسئولیتی متناسب با توانمندی‌ها و حتی المقدور مناسب با علائق کودکان انتخاب کرد. در این راستا ضمن مدنظر داشتن پیشینه کودک، ابعاد مسئولیت، باید به‌خوبی برای کودک توضیح داده شود و اختیارات وی نیز بیان شود (سجادیه، باقری و مدنی‌فر، ۱۳۹۴) تا بتواند با انتخاب و اراده خود جهت ایفای

مسئولیت‌ها تلاش و کوشش نماید و در حوزه این مبنای ارادی، مسئولیت‌پذیری نقش‌آفرینی نماید.

بحث و نتیجه‌گیری

در اندیشه اسلامی انسان حاکمیت مطلق را از آن خداوند متعال می‌داند و خود را در مقابل خداوند مسئول و پاسخ‌گو می‌بیند و از این رو مسئولیت‌پذیری قابل توسعه و سرایت به عرصه زندگانی آدمی می‌باشد. اگر مسئولیت‌پذیری بین آحاد اجتماع وجود داشت چه اختلاف‌ها و نزاع‌هایی که صورت نمی‌گرفت و چه تعداد جنگ‌هایی که به وقوع نمی‌پیوستند. دنیای پر از ارتباط و تعامل کنونی بیش از هر زمان دیگر به انسان‌های مسئول و مسئولیت‌پذیر نیاز دارد؛ به‌ویژه در جامعه ایرانی با توجه به مبانی دینی و فرهنگی که انسان را در قبال خود، خداوند و جامعه مسئول می‌داند، توجه به مسئولیت‌پذیری افراد از اهمیتی دوچندان برخوردار است. با توجه به اهمیت موضوع مسئولیت‌پذیری و ضرورت پرورش و تقویت این روحیه در بین افراد جامعه و به‌ویژه از دوران حساس و تأثیر گذار کودکی، علی‌رغم تلاش و کوشش والدین در تربیت فرزندان در این زمینه، شاید به دلیل عدم رعایت اصول و روش‌های درست تربیتی، شاهد آن هستیم که سلب مسئولیت از کودکان در اوان کودکی و یا کنترل افراطی آنان از سوی والدین و محدودسازی دایره کنشگری آنان، آسیب‌های تربیتی مهمی وارد کرده است. بسیاری از کودکان و نوجوانان امروزی افرادی چموش و بی‌برنامه، بلاتکلیف و مسئولیت‌گریز، وابسته و چه‌بسا طلبکار بزرگ‌ترها هستند. به‌نظر می‌رسد این مسئله ورود جدی و مسئولانه متولیان امر تعلیم و تربیت را می‌طلبد تا به تدریج ضمن فراهم کردن منطقی برای مواجهه علمی با این امور، دستورالعمل‌ها و روش‌هایی معتبر و اثربخش جهت تربیت نسلی مسئولیت‌پذیر مدون گردد. والدین به‌عنوان نخستین مربیان کودکان به دلیل ارتباط و تعامل بیشترشان با آنان در تربیت و پرورش شخصیت و منش آن‌ها اثرات تربیتی فوق‌العاده‌ای دارند. رویکرد اسلامی عمل، دوره کودکی و پیش از بلوغ را دوران تمهید عاملیت دانسته و از این رو در این دوران نقش والدین و خانواده در تربیت کودکان بسیار مهم تلقی می‌شود و جهت پرورش و تربیت افرادی متعهد، مستقل و مسئولیت‌پذیر باید بیش از همه به نقش تربیتی والدین در دوره کودکی فرزندان (دوره تمهید عاملیت) توجه شود. گرچه مسئولیت‌پذیر بار آوردن فرزندان و به‌طور کلی انسان‌ها امری نسبتاً طولانی و نیازمند تبیین و کوشش بسیار می‌باشد، با رعایت اصول و روش‌هایی

تربیتی می‌توان در این راستا کار آموزشی و پرورشی کرد و به نتایج سودمندی دست یافت. آموزش و ترویج مسئولیت‌پذیری می‌تواند نتایج مثبت فراوانی برای فرد و جامعه به بار آورد که از جمله آن‌ها می‌توان به اعتماد به نفس کودک در مدیریت امور خویش، راهبری تلاش و فعالیت فردی، احساس استقلال و شادمانی از کنشگری فعالانه، احساس شایستگی و مفید بودن، میل به پیشرفت و تعالی، عاملیت در تأمین حقوق خود و رعایت حقوق دیگران، و ... اشاره کرد.

در این پژوهش در ابتدا مفهوم مسئولیت‌پذیری و مبانی فلسفی آن (هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی) در چارچوب اندیشه اسلامی (در بافتار قرآن و روایات معصومین (ع) تحلیل و شبکه مفهومی آن بازشناسی شد. سپس با توجه به نقش و وظایف والدین در تمهید و تکوین شایستگی‌های مسئولیت‌پذیری کودکان (در دوره کودکی و زیر سن تکلیف مطابق دیدگاه اسلامی عمل) به استناد آیات و روایات، اصول تربیتی آن با روش استنتاجی پیش‌رونده صورت‌بندی و تبیین گردید. منطق بنیادین استنتاج کبری‌های قیاس از الف) تحلیل مفهوم مسئولیت‌پذیری و آموزش آن و از ب) هدف و مقصدی که از آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در دوره تمهید انتظار می‌رود، می‌باشند. همچنین در این پژوهش مخاطب اصلی کار تربیتی در دوران تمهید، والدین هستند ولی پیامدهای تربیتی و اصطلاحاً خروجی کار آن‌ها تربیت کودکانی مسئولیت‌پذیر است و گزاره‌های واقع‌نگر یا حد وسط‌ها نیز متناسب با نظریه عاملیت انسان و سیاق آیات دال بر مسئولیت آدمی، و نیز ظرفیت کودک با التفات بر همان آیات مربوطه در نظر گرفته شده‌اند. درواقع این گزاره‌ها با مبانی فلسفی عمل نیز تناسب و سازواری دارند و با دوره کودکی و وسع کودکان غیربالغ مناسب‌سازی شده‌اند. علاوه بر اینها تنوع فعالیت‌های تربیتی مذکور در متن گزاره‌های واقع‌نگر با نظر به شباهت خانوادگی آن اقدامات، به‌طور متعدد بازتاب یافته‌اند تا والدین آمادگی بیشتری برای انجام اعمال تربیتی متنوع داشته باشند. این پژوهش یک قید مهم دارد و آن اینکه مطابق آموزه‌های اسلامی و وفق دیدگاه عاملیت آدمی، دوران کودکی انسان دوره تمهید عاملیت اوست و خود کودک مسئولیت عمده‌ای در راهبری زندگانی خویش ندارد و در این راستا والدین و مربیان وظایف عمده‌ای بر عهده دارند که در سنین رشد و در برهه زمانی حساس کودکی، کودک را به تدریج با مسئولیت‌ها و فضیلت مسئولیت‌پذیری آشنا نموده و شرایط لازم را برای تقویت و تحقق آن عمل فراهم کنند. اصول تربیتی مسئولیت‌پذیری

مستخرج، در لوای سه مبدأ عمل آدمی (شامل مبادی شناختی، گرایشی و ارادی) در دوره کودکی، صورت‌بندی و تبیین گردیده‌اند. زیرمجموعه مبدأ شناختی اصول آگاهی و هوشیاری نسبت به مسئولیت، تسهیل‌گری در وظیفه‌شناسی، زیرمجموعه مبدأ گرایشی اصل مراقبت از اجرای مسئولیت‌ها، انتساب عمل و عاملیت، تمهید استقلال فرزند در انجام وظایف و زیرمجموعه مبدأ ارادی اصول پاسخ‌گویی و پذیرفتن پیامدهای عمل، رعایت حقوق (ادای حق) و تلاش‌گری در ایفای مسئولیت‌ها می‌باشند. بر اساس نتایج به‌دست آمده از این پژوهش، پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد:

- فراهم کردن بستر و زمینه مناسب به‌منظور پرورش و اعتلای روحیه مسئولیت‌پذیری در کودکان از سوی والدین در خانه و مربیان در آموزشگاه‌ها. که از جمله این شرایط، اعطای فرصت به کودکان است تا در انتخاب‌های روزمره خود مانند انتخاب لباس یا برنامه‌ریزی فعالیت‌ها و تکالیف، تصمیم‌گیری و عمل کنند.
- آموزش و توجیه والدین جهت تربیت نسلی مستقل، مسئولیت‌پذیر و پاسخ‌گو؛ در قالب برگزاری کارگاه‌های آموزش خانواده در زمینه شیوه‌ها و روش‌های تقویت مسئولیت‌پذیری فرزندان.
- توجه جدی به آموزش شایستگی‌های مسئولیت‌پذیری در نظام آموزشی و گنجاندن آن در مباحث درسی کودکان از سنین ابتدایی. از قبیل پرداختن به مؤلفه‌های مفهومی مسئولیت‌پذیری، ارائه برنامه‌ها و فعالیت‌های عملی و ملموس در محتوای آموزشی و
- سوق دادن کودکان به مطالعه کتب، داستان، قصه، حکایت و ... مربوط به تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری. این روش به کودکان کمک می‌کند تا با مفاهیم پیچیده‌تر به شکلی جذاب و ساده‌تر آشنا شوند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۸). ترجمه محمد مهدی فولادوند، قم: اسوه.
- آذر مهر، فاطمه (۱۳۹۱). *وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در قرآن و سنت*. مشهد: حوزه علمیه خراسان، واحد مدرسه علمیه نرجس(س).

احمدی زمانی، زهرا؛ گودرزی، اکرم؛ دیالمه، نیکو (۱۳۹۸). مرور سیستماتیک عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان با تأکید بر نقش مدرسه. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*,

۷ (۱۳)، ۵۷-۲. <https://doi.org/10.30497/edus.2020.74912>

اسنیک، گر؛ هافتن، ووتر. (بی‌تا). *فلسفه تعلیم و تربیت به مثابه تحلیل و نقد مبانی*. ترجمه: محمد جعفر پاک سرشت، جزوه درس روش تحقیق.

اعرافی، علی رضا؛ موسوی، سید نقی (۱۳۹۵). *فقه تربیتی؛ مبانی و پیش فرض ها (جلد ۱)*. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.

باقری، خسرو (۱۳۸۲). *هویت علم دینی: نگاهی معرفت‌شناختی به رابطه دین و علوم انسانی*. تهران: طبع و نشر.

باقری، خسرو (۱۳۹۹). *عاملیت انسان؛ رویکردی دینی و فلسفی*. تهران: واکاوش.

باقری، خسرو (۱۴۰۰). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی (جلد دوم)*. تهران: مدرسه.

باقری، خسرو (۱۴۰۱). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی (جلد اول)*. تهران: مدرسه.

باقری، خسرو (۱۴۰۱). *تربیت در افق عاملیت انسان*. تهران: واکاوش.

باقری، خسرو؛ سجادیه، نرگس و توسلی، طیبه (۱۳۹۴). *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

دانش، جواد (۱۳۹۷). *مسئولیت اخلاقی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه (جلد ۱۲ و ۱۴)*. تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

جعفری، حمید رضا (۱۳۹۵). *مؤلفه‌های مثبت‌اندیشی از نظر اسلام و روان‌شناسی مثبت‌گرا*. قم: مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). *تفسیر موضوعی قرآن؛ معرفت‌شناسی در قرآن (جلد ۱۳)*. قم: اسرا.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). *گستره دین*. قم: اسراء.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۷۰). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*.

قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.

رستمیان، محمد علی (۱۳۹۳). *مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل*

بیت (ع). پژوهشنامه حکمت اهل بیت (ع)، ۱ (۲)، ۳۱-۵۰.

<http://ensani.ir/fa/article/download/338176>

زرین جوی الوار، مریم؛ فیاض، ایراندخت (۱۳۹۶). بررسی رابطه روش‌های تربیتی مادران با مسئولیت‌پذیری پسران (با تأکید بر آموزه‌های اسلامی). *نشریه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت در اسلام*، ۲ (۲)، ۳۷-۶۰. [10.29252/qaiee.2.2.37](https://doi.org/10.29252/qaiee.2.2.37).

سجادیه، نرگس؛ باقری، خسرو؛ مدنی فر، محمد رضا (۱۳۹۴). اهداف واسطی «تربیت» در دوران کودکی براساس رویکرد اسلامی عمل. *تربیت اسلامی*، ۱۰ (۲۱)، ۲۹-۵۵. https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_920.html?lang=fa.

شریعتمداری، علی (۱۳۹۰). *اصول تعلیم و تربیت*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

شیلینگ، لوئیس (۱۳۹۱). *نظریه‌های مشاوره*. تهران: انتشارات اطلاعات.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸). *ترجمه تفسیر المیزان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طهرانی مقدم، حامد؛ شریعت باقری، محمدمهدی (۱۳۹۷). ارتباط عملکرد خانواده با مسئولیت‌پذیری و ارضای نیازهای روانی پایه دانش‌آموزان پسر دبیرستانی. *فصلنامه خانواده‌پژوهی*، ۱۴ (۵)، ۲۲۱-۲۳۵. https://scj.sbu.ac.ir/article_97647.html.

کومبز، جerald آر؛ دنیلز، لو روی بی (۱۳۹۴). پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی. در ادموند سی، شورت، *روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی* (خسرو باقری، مترجم). تهران: انتشارات سمت.

گلسر، ویلیام (۱۴۰۰). *واقعیت درمانی*. تهران: سایه سخن.

محمد پور، سعید (۱۳۹۹). *مسئولیت اخلاقی در قرآن و حدیث (شرایط، قلمرو و مراتب)*. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). *مجموعه آثار*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). *مجموعه آثار (جلد دوم)*. قم: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). *مجموعه آثار (ختم نبوت)*. تهران: صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

موحدی پارسا، فاطمه؛ جاویدی کلاته جعفرآبادی، طاهره؛ همت بناری، علی و شعبانی ورکی، بختیار (۱۳۹۷). *امکان تربیت اخلاقی کودکان تا هفت سال بر اساس آموزه‌های اسلام (آیات و روایات)*. *تربیت اسلامی*، ۱۳ (۲۶)، ۷-۲۴. [10.30471/edu.2018.1401](https://doi.org/10.30471/edu.2018.1401).

- Allen, A., & Mintrom, M. (2010). Responsibility and school governance. *Educational Policy*, 24(3), 439-464. <https://doi.org/10.1177/0895904808330172>.
- Cereto, S. C. (1989). Principles of modern management, Functions and systems. *Massachusetts: Allyn & Bacon*, 21.
- MacLeod, J. (2018). Professional Responsibility in an Age of Alternative Entities, Alternative Finance, and Alternative Facts. *Transactions: The Tennessee Journal of Business Law*, 19(1), 227-259. <https://ir.law.utk.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1425&context=transactions>.
- Mergler, A. G., Spencer, F. H., & Patton, W. A. (2007). Development of a measure of personal responsibility for adolescents. *Journal of adolescence*, 27. https://www.researchgate.net/profile/Amanda-Mergler/publication/27470735_Development_of_a_Measure_of_Personal_Responsibility_for_Adolescents/links/55015efc0cf2aee14b595854/Development-of-a-Measure-of-Personal-Responsibility-for-Adolescents.pdf.
- Miller, S. (2001). *Social action: A teleological account*. Cambridge University Press.
- Peters, R.S. (2009). Freedom and the Development of the Freedom. In P. H. Hirst and P. White (eds.), *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition*. Volume II (pp. 11-31). London: Routledge.
- Postiglione, S. R. (2020). *Teacher Perceptions of Student Acceptance of Individual Responsibility at School and Factors that May Influence Those Perceptions: A Mixed Method Analysis*. St. John's University, (NY) <https://search.proquest.com/openview/37670663e2df3a42198f4c6e401089a2/1.pdf?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>.
- Schneider, K. J., Pierson, J. F., & Bugental, J. F. (Eds.). (2014). *The handbook of humanistic psychology: Theory, research, and practice*. Sage Publications.
- Simkulet, W. (2015). On derivative moral responsibility and the epistemic connection required for moral responsibility. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (2), 61-75. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/362135>.
- Voegtlin, C. (2016). What does it mean to be responsible? Addressing the missing responsibility dimension in ethical leadership research. *Leadership*, 12(5), 581-608. <https://doi.org/10.1177/1742715015578936>.